

TÖBBES ÁLLAMPOLGÁRSÁG HÁROM PERSPEKTÍVÁBÓL

ILLÉS SÁNDOR³⁷

MULTIPLE CITIZENSHIP FROM THREE PERSPECTIVES

Abstract: In this study an extensive literature review is provided in order to compass the core elements of migrant transnationalism. Transnational perspective was useful tool to conceptualise the emerging phenomenon of multiple citizenship besides the traditional and postnational (supranational) point of view. The author analysed some governmental practices about multiple citizenship and tried to distinguish the peculiarities of the traditional, transnational and postnational perspectives. To reflect the co-existence of traditional and transnational features of international migration policies was the main result of the contribution. In the final section the future development is discussed.

BEVEZETÉS

A transznacionális migrációs aktivitás elemzése kapcsán sikerült azt tisztázni, hogy nem kizárólag a 20. század végén keletkezett új jelenségről van szó (*Soysal, Y. N.* 1994, *Lévai I.* 1994, *Sik E.* – *Tóth J.* 1999, *Szentes T.* 2002, *Gellénné Lukács É.* – *Szigeti B.* 2005). Az Újvilágba vándorlás következményeként is felléptek azok a jelenségek, melyeket manapság a transznacionalitás fogalmkörében tárgyalnak:

- a fogadó társadalomba beilleszkedés folyamata során a kapcsolat nem szakad meg a küldő társadalommal;
- migrációs hálózatok alakultak ki;
- az állampolgárrá válással kvázi kettős állampolgárok tömege keletkezett, de ennek sem a küldő, sem a fogadó oldalon nem tulajdonítottak jelentőséget és maga a migráns sem tudott előnyt kovácsolni ebből;
- migráns szervezetek, intézmények alakultak a fogadó államban;
- bizonyos csoportok specializálódtak bizonyos tevékenységekre (a szaktudás és a gyakorlat származhatott az anyaországból is), azonban a tevékenység egyidejű Óvilági és Újvilági térbeli kapcsolatát nem tudták megvalósítani.

A transznacionalizmus új minőségi szintre kerülése az utazási és kommunikációs technológiák robbanásszerű fejlődése (*Berneke Á.* 2002) után következett be. A 20. század elején még csak szórványosan fordultak elő hazautazások és hazautalások. Az idő múlásával ezek havi, heti, majd napi gyakorlattá váltak. A személyes kapcsolattartás térbeli elmozdulás nélkül lehetősége is a havi gyakoriságtól az azonnaliság felé haladt (hazaüzenés, levél, táviró, telefon, e-mail...). Összekap-

³⁷ Központi Statisztikai Hivatal, Népeségtudományi Kutatóintézet. 1119 Budapest, Andor u. 47-49.
E-mail: illess@mailop.ksh.hu

csolhatóvá váltak a fogadó és küldő állambeli aktivitások (gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai) (*Becsei J.* 2004, *Walton-Roberts, M.* 2004, *Langerné Rédei M.* 2005). A transznacionalizmus tehát egy új elemzési perspektívaként is felfogható, mely abban segíti a kutatót, hogy egyfajta sajátos nézőpontból legyen képes vizsgálni az általa tanulmányozandó jelenségeket, mely esetünkben a nemzetközi migráció egy folyamánya, nevezetesen a többes állampolgárság intézménye (*Portes, A. – DeWind, J.* 2004).

Jelen dolgozatban a többes állampolgárság (mint tanulmányozandó jelenség) kapcsán tekintjük át a legfrissebb kutatási eredményeket. Megpróbáljuk elkülöníteni a hagyományos, a transznacionális, poszt-nacionális (szupranacionális) látásmódból származó különbségeket. A többes állampolgárság elméleti síkon történő vizsgálatának kihívásait néhány példa felvillantásával igyekszik illusztrálni e tanulmány.

A migránsok transznacionalizmusának különlegessége, hogy státusuk túlmutat az államok területe és annak népessége kizárólagos viszonyán (*Tóth J.* 2004) vagy másképpen közelítve a problematikához: a többes állampolgárságú személy akár össze is kötheti az egyes államokat (*Illés S.* 2001). A „transznacionális állampolgárság” gondolata 1994-re datálódik és *Rainer Bauböck*-től származik. E gondolat gyakorlatilag általánosítása volt az egyes államok által már korábban is elismert többes állampolgárság gyakorlatának. Tehát a többes állampolgárság intézménye már a 20. század vége előtt kikezdte az állampolgárok egy és csakis egy államhoz való tartozásának (lojalitásának) hagyományos követelményét. Az integrálódás és globalizáció újabb szimptomájaként a mennyiségében és átlagos távolságában egyre növekvő humán mobilitás következtében (*Illés S. – Hablicsek L.* 1997, *UN* 2002, *Michalkó G. – Vizi I.* 2005), az államokhoz egyre kevésbé kötődő, többes állampolgársággal bíró nemzetek feletti közösségek szerveződnek, melyek sajátos aktivitásokkal bírnak (*Bauböck, R.* 2003, *Hardill, I.* 2004, *Nell, L. M.* 2004).

ELMÉLETEK – ELVEK – ESETEK

Az állampolgárság *hagyományos* felfogása szerint a kötelék egy államra és egy egyénre vonatkozik. Az állampolgársággal nem rendelkező egyének (hontalanok, állampolgárságától megfosztottak...) állapotukat ideiglenesnek tekintik és törekednek egy állam kötelékébe tartozni. Maguknak az államoknak sem céljuk a területükön tartózkodó nem állampolgárok – beleértve ebbe a bevándorlókat is – ideiglenes státusának fenntartására. A legkülönbözőbb feltételeket szabva integráló, illetve eltávolító mechanizmusok kialakításával kívánnak (kívántak) egyértelmű helyzetet teremteni. Nem támogatják (támogatták) a kettős állampolgárságot, sőt egyes államok kizárják az állampolgáraik más államhoz való tartozásának lehetőségét. Tehát az állampolgárság hagyományos modellje szerint az integrálódni kívánó bevándorlók a fogadó állam polgárságára törnek, és kevesen kívánnak a küldő állam kötelékében is maradni.

Az állampolgárság *transznacionális* modellje szerint a nemzetközi vándorok kinőtték egy adott állam területi kereteit. Gazdasági, társadalmi és politikai aktivitásuk gyakorlása során több országban tevékenykednek és ennek következtében többes identitásra tesznek szert, mely identitásokat nem könnyű rangsorolni. Ennek következtében egyre jelentősebb számú bevándorló törekszik második, vagy magasabb sorszámú állampolgárságot megszerezni a fogadó államban. Ennek következtében egyre több ország ismeri el a kettős állampolgárság intézményét, ami tovább erősíti a kettős állampolgárság térhódítását.

Az állampolgárság *posztnacionális* modellje szerint az állampolgárság jelentősége egyre csökkenni fog, hiszen az egyéni emberi szabadságjogok biztosításának általánossá válásával, a nemzetek feletti normák által előírtak mindenki által történő betartásával, az állampolgárság, mint többletjogokat biztosító státus relatív előnye elvész a például a bevándorló és egyéb migráns státussal szemben. Az állampolgár és a bevándorlók jogai közötti differencia eltűnésével a bevándorlónak egyre kevésbé áll érdekében a fogadó állampolgársági kötelei is tartozni, tehát a többs állampolgárság intézményének jelentősége nem hogy növekedni fog, hanem visszaszorulásának lehetünk szemtanúi, de nyomtalanul vélhetően nem fog eltűnni.

Irene Bloemraad (2004) a kanadai népszámlálásokat felhasználva tesztelte a három elméleti modell valóságosságát. Kanada megfelelő kutatási lehetőséget kínált, hiszen az 1981-es, 1991-es és az 1996-os népszámlálások 20 százalékos képviseleti mintájában egyaránt szerepelt a többs állampolgárságra vonatkozó kérdés. A kérdezőbiztosok számára készített utasításokban kifejezetten utaltak a válaszadás elérésére, tehát kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a problémának. A kapott eredmények szerint 1981 óta kifejezetten növekszik a kettős állampolgárság abszolút és relatív mértéke Kanadában, 1981-ben 645.157 fő kettős állampolgárt, 1991-ben 783.911 fő kettős állampolgárt és végül 1996-ban 1.025.109 fő kettős állampolgárt mértek fel. A háromféle modell tesztelésének ideális terepe Kanada, hiszen 1996-ban a népesség 19 százaléka külföldi születésű volt, ami az össznépesség közel egyötödét jelenti, tehát a makro-módszereket használva nehezen vitatható megállapítások tehetőek. Kanadában, három év tartózkodás után alapfokú angol vagy francia nyelvtudással állampolgárrá lehet válni. A honosítási ráta 10 százalék volt 1997-ben, míg az Egyesült Államokban csak 3 százalék és Hollandiában és Svédországban sem haladta meg a 7 százalékot akkoriban (tradicionális modell). Ugyanakkor 1977 óta Kanada lehetővé teszi polgárai számára a kettős állampolgárságot (transznacionális modell). Érdekes módon, a szomszédos Egyesült Államokkal ellentétben, a kanadai jogrendszer szinte az állampolgárral azonos jogosítványokkal ruházza fel a bevándorlót a szociális biztonság, egészségügyi ellátás és a munkanélküli segélyekhez hozzáférés terén (posztnacionális modell).

A felnőttekre vonatkozó tények közül a honosítási rátát vizsgálta meg először. 1981-ben a bevándorló eredetűek 77 százaléka, 1991-ben 82 százaléka és 1996-ban 84 százaléka volt kanadai állampolgár. A honosítási ráta magas szintű és a változás tendenciája egyértelműen növekvő. Ezek a tények az állampolgárság

hagyományos felfogásának érvényességét erősítik, és a posztnacionális felfogás elvetése mellett szólnak. A posztnacionális felfogás érvénytelensége melletti további érv, hogy amennyiben a tartózkodási idő hossza függvényében vizsgáljuk meg a három időpontban felmért népességet, akkor mindhárom esetben a tartózkodási hosszal egyenes arányban növekszik a honosítási ráta is. További érv a posztnacionális modell térnyerése ellen, hogy időben a jelen felé haladva, azonos tartózkodási hossz esetén a később felmért bevándorlási kohorszokban egyre magasabb volt az állampolgárság megszerzésének szintje. Amennyiben a posztnacionális modell kibontakozóban lenne, akkor éppen a tapasztaltak ellenkezőjének kellett volna bekövetkezni, tehát az állampolgárságot szerettek arányának csökkennie kellett volna és az azonos tartózkodási idővel rendelkező kohorszokban, egyre kisebb honosítási rátákat lehetett volna megfigyelni az utolsó megfigyelési dátum felé haladva. A posztnacionális felfogás elterjedését leginkább Európában feltételezték és bíztak abban, hogy az európaiak lesznek a posztnacionális felfogás exportőrei. A képvisleti minták elemzése során eredet országok szerinti bontásban is feldolgozták az egykori immigránsok kanadai állampolgárrá válásának folyamatát. Nagy meglepetésre a legkisebb honosítási aránnyal az Amerikai Egyesült Államok polgárai büszkélkedhettek. (A szerző a meglepetésének hangsúlyozásán túl nem próbálta meg ezen érdekes jelenség magyarázatait megtalálni. Pedig a földrajzi közelség szerepének, továbbá az angolnak, mint közös nyelvnek és a NAFTA integrációhoz való tartozásnak bizonyosan kiemelt jelentőségük van). A szokásos kanadai lakóhelyű felnőtt amerikai állampolgárok 39,7 százaléka lett csak kanadai állampolgár. Növekvő sorrendben a hollandok lettek a másodikok 49,6 százalékkal és egy másik európai nemzet a portugálok lettek harmadikok 57,5 százalékkal. A hollandok második helye némi támogatást nyújt a posztnacionális modell valóságban való megjelenésének, hiszen Hollandia közismerten a multikulturalizmus egyik kontinensbeli fellegvára. Azonban ez Portugáliáról nem mondható el.

Igen nehéz a transznacionális modell létezését a többes állampolgárság intézményén kívüli jelenségekben tetten érni és működésére utaló nyomokat keresni, mert sajnos ezen elképzelés megalkotói nem határozzák meg azoknak a mutatóknak a határértékeit melyek elérése már a transznacionalizmus megjelenésére utalna. Az összes honosított bevándorlót figyelembe véve (tehát a fentebb részletesen tárgyalt felnőtteken kívül a gyerekeket is beleértve a vizsgált sokaságba), 1981-ben 5,5%-uk volt kettős állampolgár, 1991-ben már 10,7%-uk lett az és az arány 1996-ra tovább növekedett és 16,6% lett.

A kettős állampolgárság jelenségét *Thomas Faist és munkatársai* (2004) Hollandia, Svédország és Németország példáján vizsgálták meg. Kutatásukban a három ország politikai rendszerének (liberális demokrácia) változásai során, egyedi jellegekkel tarkított „út-függőséget” véltek felfedezni a migránsok jogainak fokozatos kiterjesztése során. A nemzetközi vándorok politikai jogainak végpontja az adott állam parlamenti választásain való teljes jogú részvétel lenne. Ezt a jogot azonban egyik állam sem adta meg a területükön huzamosan tartózkodó nemzetközi vándoroknak. A kutatás egyik végkövetkeztetését megelőlegezve a kutatók felté-

telezik, hogy a kettős állampolgárság intézményének fokozatos elismerése – több más alább kifejtendő hatótényező mellett – annak következménye volt, hogy semmiképpen sem akarták a teljes választójogot biztosítani az immigránsoknak, viszont a megerősödött migráns érdekképviseleti szervezetek jogkiterjesztő aktivitásának is helyet kellett adni. Ezen törekvések egyfajta közös nevezőjeként, kölcsönhatásaként támogatták a kettős állampolgárságot.

A nemzetállamok részéről a kettős állampolgársággal kapcsolatos egyre növekvő tolerancia és egyre csökkenő rezisztencia világméretű folyamatnak tekinthető az elmúlt évtizedekben. Feladása volt annak a 20. század utolsó harmadáig uralkodó felfogásnak, miszerint az állampolgárság és a nemzeti lojalitás nem megosztható. Konkrétan fogalmazva két szabály létezett az egyes államok praxisában a 19. század végétől. Az első szerint egy új állampolgárság nyerése automatikusan a régi elvesztését jelentette. A küldő állam részéről nem önmagában az új állampolgárság kinyilvánítását tekintették árulásnak, hanem a fogadó állam hadseregében való szolgálatot és az ottani választásokon való részvételt. A fogadó országok is igyekeztek a bevándorló teljes hűségét magukénak tudni akkor, amikor az új állampolgárság megszerzésének feltételül kötötték ki a régiről való lemondást. Az állampolgárság szerzésének módjából adódóan, sok esetben azonban nem lehetett a többes állampolgárság keletkezését megakadályozni. Ez esetben választási lehetőséget biztosítottak a többes állampolgár számára. Ez a választási lehetőség azonban látszólagos volt, hiszen ha a bevándorló nem a fogadó ország állampolgárságát választotta, akkor a kiutasításának lehetőségét vetítette előre. A születéskor származó (születéssel megszerzett) többes állampolgárságot sem kívánták fenntartani, hiszen az egyén bizonyos kora elérése esetén optálnia kellett.

A nemzeti szuverenitás kizárólagosságán a kötelező katonai szolgálat követelményének feladása, a kettős adózást elkerülő egyezmények sorozata, a gazdasági integrációk szupranacionális szabályai már a kettős állampolgárság lehetőségének elismerését megelőzően is rést ütöttek. A fogadó állam politikai közösségének a kettős állampolgárság bevezetése elleni utolsó érve lehet „az egy személy egy szavazat” alapelv sérülése, illetve hogy a migráns korlátozások nélkül élvezheti bölcs politikai döntése gyümölcseit, ugyanakkor esetleges negatív következmények megjelenése esetén szedi a sátorfáját és nem veszi ki a részét annak elszenvedéséből (*Sutcliffe, B.* 2001, *Ostergaard-Nielsen, E.* 2003).

A kettős állampolgárság hagyományos felfogása szerint, ez a forma az állam, mint kollektív aktor és a bevándorló, mint individuum közötti viszony, a bevándorló integrálása (integrálódása) érdekében. A posztnacionális felfogás szerint a kettős állampolgárság az államok nemzetközi szintén való együttműködésében rejlik, következésképpen a vele járó jogok is túlmutatnak a nemzetállamok hatókörén, hiszen nemzetközileg elfogadott normákon nyugszanak (*Lukács É. – Illés S.* 2003). A posztnacionális felfogáson belül a szerzők megkülönböztetnek posztnacionális tagságot (*postnational membership*), mely a politikai közösségbeli teljes tagságot jelenti és szupranacionális állampolgárságot (*supranational citizenship*),

melynek prototípusa az EU-állampolgárság, vagyis egy újfajta többes szinten kormányzott szuperállamhoz való tartozást volna hivatott kifejezni.

A három vizsgált ország közül *Németország* tekinthető a legkevésbé megengedőnek a többes állampolgárság elismerése irányában. A holland hozzáállás toleránsabb a németnél. Svédország esete igen érdekes, hiszen az új évezred első évéig a német típushoz állt közelebb a gyakorlatuk, azután pedig a legliberálisabb állammá váltak a három összehasonlításba bevont ország közül. Németország továbbra is ragaszkodik a kettős állampolgárság megszüntetéséhez. A Németországban született bevándorlók gyermekei német állampolgárságot is kapnak, azonban amikor betöltik a 23. életévüket, akkor választaniuk kell a német vagy a szülők eredeti állampolgársága között. Hollandiában a kilencvenes évtized folyamán a kettős állampolgárság intézménye teljesen elfogadott volt, majd egyfajta visszalépés történt a korábbi állampolgárságról való lemondás követelményének újbóli bevezetésével. Igaz, míg Németországban csak a német nemzetiségűeknek adnak kivételt a szigorú szabályoknak való megfelelés alól, addig Hollandiában sokkal szélesebb a kivételezettek köre.

A 2000-ben hatályosult új német állampolgársági törvény szerint egy bevándorló 8 év tartózkodás után szerezhethet német állampolgárságot, amennyiben megfelelő életkörülményeket tud biztosítani magának és hozzátartozóinak, nem szorul a szociális ellátó rendszerre és nyelvi teszt kitöltésével igazolja német nyelvbeli jártasságát. A bevándorlók második és harmadik generációja esetén 2000-ig megkövetelték a nyolc év helyben tartózkodást, majd azt követően három év tartózkodási engedély hatálya alá eső ottlétet is elégségesnek találtak. Ha a második és a rákövetkező generációk tagjai nyolc évet német iskolában tanultak, azt is elfogadták az állampolgárrá válás feltételül. A *ius sanguinis* és *ius soli* elveket egyaránt alkalmazták és a speciális eseteket, nevezetesen a német nemzetiségűek kivételezett helyzetét és a bevándorlók gyermekeinek opciós jogát fentebb kifejtettük. Németországban a bevándorlás kérdésköre kényes politikai kérdéssé vált a pártok e témában kifejtett aktivitása végett. Az egymást váltó nagy kormányzó pártok részben átvették a szélsőséges erők migráció-ellenes retorikáját, az általuk javasolt praxist és ez jelentős nyereséget hozott nekik a tartományi és szövetségi választásokon. Következésképpen nem csak a kettős állampolgársággal kapcsolatban alakítottak ki visszafogó politikát, hanem a nemzetközi migrációs politikájuk egésze alapjaiban restriktív jellegű maradt, igaz a feltételekben fokozódó engedékenység volt megfigyelhető.

Hollandiában a hetven és nyolcvanas évek folyamán folyamatosan terjesztették ki a migránsok jogait. 1985-től például helyi választójoghoz jutottak és 1991-től a korábbi állampolgárságról való lemondás kívánalmának eltörlésével a kettős állampolgárság elismerését a beilleszkedés megkönnyítése egyik eszközének tekintették. Ez azonban pótcselekvés volt a kormánypártok részéről, mert ők a migránsok parlamenti választásokon való részvételét próbálták meg elérni a nyolcvanas évek végén. E törekvésük azonban megbukott liberálisnak nevezett és a jobboldali pártok ellenállásán. Következésképpen, a bevándorlási politika pártpoli-

tikai ügy is lett, megosztva ezzel a politikai elitet. A multikulturalizmus fellegvárának tekintett Hollandiában a korábbi politikai konszenzus lassú erodálódásának lehettünk szemtanúi és a német modell felé való elmozdulás volt tapasztalható. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy 1997-ben visszaállították a korábbi állampolgárságról való lemondás kívánalmát. Igaz, mint fentebb említettük, rendkívül sok csoport kivételt képez ez alól: a vegyes házasságokban élők és az ott született gyermekek, második generációs immigránsok... Az állampolgárság megszerzéséhez 5 év legális helyben lakás, a társadalmi kapcsolatok igazolása és alapfokú társalgási készség együttese is elégséges volt 2003-ig. Azóta szigorítottak a feltételeken, mert a fentiekén túl a beilleszkedés sikerességét, egy állampolgársági tanfolyam elvégzését és magasabb szintű nyelvi ismeretet követelnek meg. A *ius sanguinis* és *ius soli* elveket egyaránt alkalmazzák a második és többedik generációknál, ahol 1984 óta a 18-25 éves fiataloknak opciós joguk van az állampolgárságuk meghatározására. Tehát 1991-1997 között a kettős állampolgárságot elismerte a törvény. Azóta fokozatos visszalépés tapasztalható, igaz Hollandiában jóval több kivételezett csoport van, mint Németországban. Talán nem véletlen, hogy addig tudott megengedő politikát folytatni Hollandia, amíg a politikai pártok a bevándorlás ügyét nem tekintették kampánytémának. Amikor ez a konszenzus megszűnt a kilencvenes évek második felében és két blokk alakult ki, akkor a megközelítések szinte szükségszerűen egyre restriktívebbé váltak.

Svédországban a kettős állampolgárság intézménye felszínre kerülésének körülményei hasonlatosak voltak a holland esethez. Az immigránsok számára 1975-ben biztosították a helyi választásokon való részvétel lehetőségét. A választójogukat nem sikerült nemzeti szintre kiterjeszteni és ennek mintegy alternatívájaként került előtérbe a többs állampolgárság kérdésköre. A kettős állampolgárság elfogadottságát növelte a hetvenes évektől induló multikulturális divathullám által normaközelivé emelt szabad választás elvének térhódítása, továbbá a nemek egyenlőségének minden téren hangoztatott kívánalma is. Azonban a kettős állampolgárság biztosítása szigorúan egyéni jogként definiálódott és nem tartalmazott kollektív elemeket. A svéd állampolgárság megszerzéséhez öt év helyben tartózkodás szükséges a nem skandináv (non-Nordic) államokból származók esetén. A skandinávoknál kettő év is elég. Az állampolgárság megszerzése vérségi alapon áll, mely alól kivételek az országban születő és a felnövekvő második és harmadik generációs gyermekek. 2001-ig a szabályozás a némethez hasonlóan restriktív volt. A kettős állampolgárságot explicite lehetővé teszik 2001 óta, és nem kívánják meg az előző állampolgárságról való lemondást. A svéd példa arra utal, hogy ha a politikai főáramlatba tartozó pártok tartózkodnak a populista hangvételtől a migrációs politikai kérdéskörökben, akkor van lehetőség a megengedő politika alkalmazására. A valósághoz hozzátartozik az is, hogy Svédországban nincsenek jelentős befolyással bíró populista hangnemművel operáló szélsőséges pártok, melyek vitorlájából a nagy pártoknak ki kellene fogni a szelet, ahogyan ezt Németországba, Hollandiában és – a fentebb nem tárgyalt de talán a jelenségre legjobb példaként szolgáló – Ausztriában teszik.

BEFEJEZÉS – KITEKINTÉS

A hagyományos értelmezés szerint a nemzetközi migráció folyamata során legalább két egymástól független államot érint. A kibocsátó államtól elszakad és a fogadó országhoz kapcsolódik a vándorló. Modern értelemben azonban a migráns a kibocsátó országtól nem szakad el véglegesen, a befogadó államhoz viszont valamennyire kapcsolódik munkája, lakhatása és egyéb tevékenységei révén. Kérdés nemcsak az, hogy a modernnek tekinthető transznacionális státus miben nyilvánul meg és az meddig terjeszthető ki, hanem alapvető probléma, hogy e transznacionális status időben meddig tartható fenn az adott egyén életútjában? Az asszimiláció eredeti felfogása szerint a transznacionális státus hosszú távon nem tartható fenn, mivel az azonosság kívánalma lehetetlenné teszi az osztott identitást. Az asszimiláció új felfogása, mely már nem az azonosságot, hanem „csak” a hasonlóságot követeli meg, ami a transznacionális státus hosszabb távon történő fenntartásának a lehetőségét is megnöveli (**Brubaker R.** 2002). Megválaszolásra váró kérdés, hogy a több nemzethez tartozás egy átmeneti fázisnak tekinthető-e a migráns életében vagy állandósulásával számolhatunk, esetleg generációkon keresztül fog tartani?

IRODALOM

- Bauböck, R.** 2003. Towards a political theory of migrant transnationalism. *International Migration Review* 37. pp. 700-723.
- Becsei J.** 2004. Népeességföldrajz. Ipszilon Kiadó, Békéscsaba.
- Berneki Á.** (szerk.) 2002. A globális világ politikai földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bloemraad, I.** 2004. Who claims dual citizenship? The limits of postnationalism, the possibilities of transnationalism, and the persistence of traditional citizenship. *International Migration Review* 38. pp. 389-426.
- Brubaker R.** 2002. Az asszimiláció visszatérése? A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban. *Regio* pp. 3-23.
- Faist, T. – Gerdas, J. – Rieple, B.** 2004. Dual citizenship as a path-dependent process. *International Migration Review* 38. pp. 913-944.
- Gellérné Lukács É. – Szigeti B.** 2005. Munkavállalási szabályok az EU tagállamaiban az átmeneti idő alatt. KJK Kerszöv, Budapest.
- Hardill, I.** 2004. Transnational living and moving experiences: intensified mobility and dual-career households. *Population, Space and Place* 10. pp. 375-389.
- Illés S.** 2001. Külföldiek az Európai Unióból. *Statistikai Szemle* 79. pp. 162-177.
- Illés S. – Hablicsek L.** 1997. A külső vándorlás tovaryűrűző hatásai. In: **Sik E. – Tóth J.** (szerk.). *Migráció és politika*. MTA PTI, Budapest. pp. 89-96.
- Langerné Rédei M.** 2005. A nemzetközi vándorlás folyamatának irányítása. *Statistikai Szemle* 83. pp. 663-680.
- Lévai, I.** 1994. Conceptions of international migration: theories and models. *Asian Journal of Economics and Social Studies* 13. pp. 137-148.
- Lukács É. – Illés S.** 2003. Szabad-e a személyek áramlása? In: **Ekéné Zamárdi I. – Tímár J.** (szerk.). *Migráció és az Alföld 2002/2003*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. pp. 18-34.
- Michalkó G. – Vizi I.** 2005. A turizmus és a globalizáció kérdései. In: **Michalkó, G.** *Turizmusföldrajz és humánökológia*. Kodolányi János Főiskola–MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest–Székesfehérvár. pp. 85-100.

- Nell, L. M.** 2004. Conceptualising the emergence of immigrants' transnational communities. *Migration Letters* 1. pp. 50-56.
- Ostergaard-Nielsen, E.** 2003. The politics of migrants' transnational political practises. *International Migration Review* 37. pp. 760-786.
- Portes, A. – DeWind, J.** 2004. A Cross-Atlantic dialogue: the progress of research and theory in the study of international migration. *International Migration Review* 38. pp. 828-851.
- Sik E. – Tóth J.** (szerk.) 1999. *Átmenetek*. MTA PTI, Budapest.
- Soysal, Y. N.** 1994. *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. University of Chicago Press, Chicago.
- Sutcliffe, B.** 2001. Migration and citizenship: Why can birds, whales, butterflies and antcross international frontiers more easily than cows, dogs and human beings? In: **Ghatak, S. – Sassoon, A. S.** (eds.). *Migration and mobility: the European context*. Palgrave, New York. pp. 66-82.
- Szentes T.** 2002. *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világ gazdaságában*. Savaria University Press, Szombathely.
- Tóth J.** 2004. *Státuszjogok*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- UN** 2002. *International migration report*. United Nations, New York.
- Walton-Roberts, M.** 2004. Transnational migration theory in population geography: gendered practices in networks linking Canada and India. *Population, Space and Place* 10. pp. 361-373.